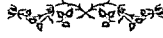

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDEKİ SOSYOEKONOMİK HAYATTA YAŞANAN DÖNÜŞÜMDE İNANÇ VE AHLAKİ İLKELERDEKİ DEĞİŞİMİN ETKİSİ*

Hüseyin BAYSA**

Özet:

Vahiy döneminde sosyoekonomik hayatta sağlıklı bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Hz. Peygamber'in rehberliğinde ticarî iş ve işlemler mahiyet ve şekil itibarıyla İslam dininin temel değerleri doğrultusunda yeniden tanzim edilmiş ve yeni düzenlemeye Müslüman toplumun sorunsuz bir şekilde uyumu sağlanmıştır. Hicaz bölgesindeki söz konusu tahavvülün başarılı bir şekilde tamamlanmasında cahiliye döneminin yüzeysel inanç ve ahlak anlayışının aksine Müslümanın kimliğini oluşturan güçlü ve etkin İslam inanç ve ahlakının yeri büyüktür. Bu makalede İslam inanç ve ahlakının vahiy dönemindeki sosyoekonomik hayatta yaşanan dönüşüme katkısı ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vahiy Dönemi, Sosyoekonomik Dönüşüm, İslam İnanç ve Ahlakı.

The Effect of Change in the Principles of Faith and Morals on the Transformation of Socio-economic Life in the Period of The Prophet

Abstract:

A healthy transformation was carried in the period of Revelation in the socio-economic life. Commercial business and operations has been re-arranged as the nature and form by the Prophet's guidance in line with

* Bu makale, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan "Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat" adlı doktora tez çalışmamızın ilgili bölümünden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

the core values of the religion of Islam and the Muslim community's integration to the new arrangement was provided seamlessly. In contrast to the period of Jahiliyya's superficial understanding of faith and morals that make up the identity of Muslims, strong and effective impact of the Islamic faith and morality have been great on completion of this transformation successfully in the Hejaz. In this article discussed the contribution of the Islamic faith and ethics on the transformation of the socio-economic life in the period of revelation.

Key Words: The Period of the Revelation, Transformation of Socio-Economic, Islamic Faith and Ethics.

Giriş

Vahiy döneminde nazil olan ayetlerin öngördüğü temel ilkeler doğrultusunda değerlerde değişime gidilmiş ve bunun paralelinde pratik hayatta birtakım düzenlemelerde bulunulmuştur. Bu bağlamda sosyoekonomik alanda gerekli düzeltmeler yapılarak yeniden tanzim edilmiştir. İslam inanç, ahlak ve hukuku açısından değerlendirmeye tabi tutulan mevcut çalışma ve ticaret hayatı, haksızlık ve güvensizlik ortamından arındırılıp, adalet eksenli ve paylaşımcı bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Cahiliyenin her türlü haksızlığı mubah gören insanına,¹ elinden ve dilinden güven-
de olunan Müslüman şahsiyetinin² kazandırıldığı vahiy döneminde ticarî iş ve işlemlerin bu kimliğe uygun bir şekilde sürdürülmesini sağlamak üzere birtakım hukukî ve ahlakî kurallar vazedilmiştir. Bu meyanda cahiliyedeki sınırsız akdî serbestiyet konu ve şekil itibariyle belirli ilkelerle sınırlandırılmıştır. Haksız yollarla kazanç sağlamak yasaklanıp,³ haksız kazanca götüren yöntem ve uygulamalar kaldırılmıştır.⁴

Yeni herhangi bir alışveriş şeklinin ihdas edilmediği vahiy döneminde mevcut ticarî sözleşmelerin bir kısmı söz konusu esaslara aykırı görüldüğü için uygulamadan kaldırılmıştır. Diğer sözleşme usulleri ise isimleri korunmakla birlikte, hukukî veya ahlakî yahut her iki yönden yeni bir düzenlemeye tabi tutulmuştur.⁵ Öte yandan

1 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2006, I/140; İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Dâru Sâder, Beyrut 1968, I/128-9; Süheyli, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman, *er-Ravdu'l-Ünf fi Tefsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2009, I/242-3.

2 Buhârî, İmân, 3; Müslim, İmân, 14.

3 el-Bakara, 2/188; en-Nisâ, 4/161; el-A'râf, 7/85.

4 el-Bakara, 2/282-3; Müslim, Mûsâkât, 30.

5 Vahiy döneminde nâciz, nesie, selem, sarf, arâyâ, mükâtebe, muvâsafe, müzâyede ile icâre muamelesine müsaade edilmekle birlikte bu usullerin garar (Müslim, Buyû', 2; İbn Mâce, Ticârât, 23) ve ceahâletten uzak bir şekilde yapılması istenmiştir. Cahiliye döneminin yaygın muamelelerinden olan ve tamamında garar bulunması hasebiyle taraflardan birinin mağdur olma riskini kuvvetle taşıyan muhâkale, müzâbene,

alışveriş yöntemlerinin yan unsurları hükmünde olan fer'î muamelelerden alıcı veya satıcının mağdur olmasına, piyasada güvensizliğin oluşmasına yol açan işlemlerin tamamı yeni ticaret hukukunun dışında bırakılmıştır. Ticarî sözleşmelerin hakkaniyete uygun bir şekilde kurulup tamamlanmasına yardımcı olan mevcut fer'î muameleler daha sistemli ve düzenli hâle getirilerek devam ettirilmiştir.⁶

Cahiliyeden kalma alışveriş alanlarının umumiyetle kullanıldığı vahiy döneminde bu alanlar ile alışverişe konu olan malzemeler için de yeni bir düzenleme getirilmiştir. Çarşı ve pazarlarda bulunan ve İslam'ın ruhuyla bağdaşmayan simgeler kaldırılmış; bu nitelikteki kültürel faaliyetlere son verilmiştir.⁷ Hicretten sonra Medine'de Müslümanları Yahudilerin ekonomik tahakkümünden kurtarmak ve Müslümanların güven içinde alışveriş yapabilmelerini sağlamak üzere alternatif bir pazaryeri ihdas edilmiştir.⁸ Ticarî malzemeler olarak temiz gıda maddeleri ve ziynet eşyalarının alım satımı serbest bırakılmış,⁹ tüketimi fitrata veya İslam'ın temel ilkelerine aykırı yahut sağlığa zararlı malların alınıp satılması yasaklanmıştır.¹⁰

(Buhârî, Buyû', 82, 91; Müslim, Buyû', 14, 16; Tirmizî, Buyû', 14, 55), mülâhese, münâbeze (Buhârî, Buyû', 62, 63, 93; Müslim, Buyû', 1), mu'âveme (Müslim, Buyû', 16; Tirmizî, Buyû', 72; İbn Mâce, Ticârât, 33), beyu'l-hasât (Müslim, Buyû', 2; İbn Mâce, Ticârât, 23), ilkâû'l-hicâra ve habelü'l-habele (Buhârî, Buyû', 61; Müslim, Buyû', 3; Tirmizî, Buyû', 16) ise yasaklanmıştır.

- 6 Cahiliye döneminde yaygın bir şekilde başvuru alan fer'î muamelelerden neceş (Tirmizî, Buyû', 65; İbn Mâce, Ticârât, 14), telakka'r-rükbân (Buhârî Buyû', 71), pazarlık üzerine pazarlık yapmak (Tirmizî, Buyû', 57; İbn Mâce, Ticârât, 13), musarrât satışı (Buhârî, Buyû', 64-5; Müslim, Buyû', 7), şehirlinin köylü adına satışı (Buhârî, Buyû', 58, 68, 69, 70, 71; Müslim, Buyû', 4) ve ihtikâr (Müslim, Mûsâkât, 26; Tirmizî, 1981: Buyû', 40) yasaklanmıştır. Teminat amacıyla başvuru alan sözleşmeyi yazıyla kayıt altına almak veya sözleşme esnasında şahit bulundurmamak, rehin almak (el-Bakara, 2/283; Buhârî, Rehn, 4; Tirmizî, Buyû', 31), kefil (Tirmizî, Buyû', 39) yahut muhayyerlik hakkı istemek (Buhârî, Buyû', 42, 45; Müslim, Buyû', 10; Tirmizî, Buyû', 26; İbn Mâce, Ticârât, 17) şeklindeki fer'î muamelelerde bulunan boşluklar giderilip, bunlar bazı kurallarla güçlendirilmiştir.
- 7 Örneğin çarşı, pazar ve panayırılarda bulunan putlar tevhid inancına aykırı görüldüğü için kaldırılmıştır. (Hammûr, İrfân Muhammed, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, Mütessesetü'r-Rihâbi'l-Hadîse, Beyrut 2006, II/1022; İbrahim, Hakkî İsmail, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîrati'l-Arabiyye*, Dâru'l-Fikr, Amman 2002, s. 170.) Aynı şekilde yaygın bir panayır etkinliği olan mühâfere denen övgü yarışması İslam ahlakıyla uyumadığından terkedilmiştir. Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, II/1012.
- 8 İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî, *Kitâbu Târîhi'l-Medîneti'l-Münevver*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I/183; Semhûdî, Celâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Abdullah, *Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*, Matbaatü'l-Âdâb ve'l-Müeyyed, Mısır 1326 h., I/539; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye* s. 102; Lecker, Michael, "İslam Öncesi ve İslam'ın İlk Döneminde Yesrib/Medine Pazarı Üzerine", *Gazi Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, C.II/4, (Çev.), M. Mahfuz Söylemez, 2003, II/163-5.
- 9 el-Bakara, 2/172; el-A'râf, 7/31-2.
- 10 Tevhid inancına aykırı olduğu için put satışı (Buhârî, Buyû', 112; Müslim, Mûsâkât, 13), İslam hukuk ve ahlakına ters düştüğünden, hür insan (Buhârî, Buyû', 106) ve içki satışı (el-Mâide, 5/90-1; Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, Dâru'l-Bâz, Mekke 1986, 55, 115) haram kılınmıştır. Aynı şekilde hukukî uyumsuzluğa yol açtığı için henüz çıkmamış ürün ve kaçak köle gibi mevcut olmayan

Vahiy dönemi sosyoekonomik hayatta yaşanan söz konusu dönüşüm, sosyolojinin sağlıklı toplumsal değişim için öngördüğü içtımâî kurallara uygun bir şekilde tamamlanmıştır. Bu süreçte tedricilik yöntemi uygulanmış ve ilga edilen muamelelerin yerine alternatif uygulamalar devreye sokulmuştur. Böylece yeni düzenlemelerin kargaşaya mahal vermeden topluma benimsetilmesi sağlanmıştır.¹¹ Bu yöntemlerin yanı sıra diğer sosyal kurumlarda eşzamanlı olarak yapılan değişiklikler de sosyoekonomik alandaki tahavvülü oldukça kolaylaştırmıştır. Nitekim söz konusu tahavvülün başarılı bir şekilde tamamlanmasında yeni inanç ve ahlak ilkelerindeki değişimin etkisi büyük olmuştur. Bu makalede vahiy dönemi sosyoekonomik alanda gerçekleştirilen dönüşümde İslam inanç ve ahlakının etkisini cahiliye dönemi kıyaslamasıyla birlikte ele alacağız.

A. İnançtaki Değişimin Etkisi

Cahiliye döneminin şirk inancına nispetle hayatla daha çok iç içe olan İslam'ın güçlü inanç ilkeleri, ticarî alanda önceki döneme göre daha aktif bir şekilde etkisini göstermekteydi. İmanın altı esası olarak bilinen Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve kadere imanın yeni ticaret hukuk ve ahlakının yerleşmesinde önemli derecede etkisi oldu. Bu inanç esasları sayesinde ticarî münasebetlerde tarafların kendilerini çevreleyen manevî bir kontrol mekanizması içinde hareket etmeleri sağlanmaktaydı. Bu dönemde ticarî muamelelerle ilgili herhangi bir cezaî müeyyidenin ortaya konulmamış olması, bu manevî kontrol mekanizmasının müminleri haksızlık yapmaktan uzak tutacak derecede fonksiyonel olduğunu göstermektedir. İslam inancının ticarî hayatla ilişkisini imanın altı esası bağlamında başlıklar altında şu şekilde izah edebiliriz:

ve vücut bulması belirsiz olan şeylerin alınıp satılması yasaklanmıştır.

- 11 Örneğin Hicaz bölgesinde vahyin ilk yıllarına kadar en yaygın kredi yöntemi olarak başvuru ribâ, hicretin üçüncü yılında haram kılınmıştır. Ribâ yasağının uygulama ortamı bulunmadığı için Mekke döneminde ribâ eleştirilip, ribâlı muamelelerde bulunanlar kınanmakla yetinilmiştir (Gül, Ali Rıza, "Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Ribâ Yasağı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bil. Enst. 2001, s. 243). Önemli bir geçim kaynağı hâline gelen ve toplumda iyice yerleşen ribâ yasaklanmadan önce haksız kazanç yollarına tenkitler yöneltilip, İslam'ın ribâyâ karşı hoşnutsuzluğu hissettirilmiş ve bazı alternatif uygulamalara teşvik edilmiştir (Yeniçeri, Celal, *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yay., İst. 1980, s. 257; Gül, "Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'an'da Ribâ Yasağı", s. 225). Meselâ karz işleminin önemi üzerinde durulmuş, karşılıksız yardımda bulunmaya teşvik edilmiş ve alacaklının borçlusuna kolaylık tanınması, onu faizli borç almaya zorlamaması istenmiştir (Bakara, 2/245; el-Hadîd, 57/11; et-Tegâbün, 64/17; el-Müzemmil, 73/20). Hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Tevbe suresinin altmışıncı ayetiyle zekât gelirinden bir pay borçlulara tahsis edilerek (İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, II/459, 465) onların ribâyâ bulaşmadan borçlarını ödeyebilmeleri ve ihtiyaçlarını giderebilmeleri arzu edilmiştir. Öte yandan herhangi bir kargaşaya mahal vermemek ve yasağın uygulanabilirlik özelliğini artırmak üzere ribâ tedrici bir yöntemle yasaklanmıştır.

1. Allah'a iman

Cahiliye döneminin putlarda somutlaşmış tanrı inancı, hayatı yönlendirecek güçte etkin olmadığı için o dönemin ticarî faaliyetleri üzerinde de tesir icra etmiyordu. Müşriklerin ticarî seyahatleri öncesi ve sonrasında putlarını ziyaret etmeleri¹² ve panayurlarını putlara yakın bir yerde kurmaları¹³ daha çok, ibadet ihtiyacını karşılama ve bereketlenme amacına yönelik idi. Onların putlarda var olduğunu zannettikleri tanrısal gücün ticarî meselelerde belirli kurallara uymayı gerektirdiğine dair herhangi bir bilgi veya düşünceleri bulunmamaktaydı. Ancak putları ilâh edinmeleri, direkt veya dolaylı olarak bazı malî harcamalara yol açmaktaydı. Örneğin putlarla istişare etmek isteyen kişi putların önünde kura çektirebilmek için öncelikle bu işle ilgilenen görevliye yüz dirhem veriyordu.¹⁴ Aynı şekilde Kureyşliler farklı kabilelere ait birçok putu Kâbe'ye yerleştirmek suretiyle insanları oraya yönlendirerek onların Mekke'de alışveriş yapmalarını sağlıyorlardı.¹⁵ Yine Sakîfililer Tâîf'te bulunan Lât putunu bir kazanç kapısı olarak değerlendiriyorlardı. Öyle ki Tâifliler Kâbe'ye olan teveccühün Lât'a döneceğini ümit ederek Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmaya teşebbüsünü sevinçle karşılamışlardı.¹⁶

Cahiliyenin kural koymak ve hesap sormaktan ziyade memnun olduğunda nimet, kızdığına ise musibet veren zayıf tanrı anlayışının aksine vahiy dönemindeki güçlü ilâh inancı, ekonomi dâhil hayatın bütün alanlarında etkisini göstermekteydi. Vahiy döneminde Müslüman toplumdaki sosyoekonomik hayatın hukukî ve ahlakî düzlemde seyretmesinin özünde bu ilâh itikadı bulunmaktadır.¹⁷ İslam inancına göre tek ilâh olan Allah'ın her şeyi görme, bilme ve her şeye güç yetirme sıfatlarına sahip olması,¹⁸ Müslümanların iktisadî hayatlarında belirli bir disiplinle hareket etmelerini sağlamaktaydı. Nitekim nazil olan ayetlerde sık sık Allah'ın insanların yapıp ettiklerinden haberdar olduğu ifade edilerek Allah korkusuyla uyarılar yapılıyor ve Müslümanlar günlük işlerinde hukuk ve ahlak kurallarına uymaya yönlendiriliyordu.¹⁹ Öte

12 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/96; Âlûsî, Seyyid Mahmûd Şükri el-Bağdâdî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1314h., II/206.

13 Seydişehrî, Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslam*, Matbaa-i Hayriyye, Dersaadet 1329h., I/238.

14 Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mekke*, yy. ty., I/232; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, III/66-7.

15 Berru, Tevfik, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1996, s. 292; Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, I/201.

16 Sakar, Nâdiye Husnî, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslam*, Dâru's-Şurûk, Cidde 1981, s. 54.

17 Sezen, Yünni, *Sosyoloji Açısından Din*, İFAV Yay., İst. 1998, s. 190, 197; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara 2008, s. 188; Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDV Yay., Ankara 2007, s. 54.

18 el-Hucurât, 49/18; er-Ra'd, 13/16.

19 el-Bakara, 2/282.

yandan Müslümanlar yegâne hedef olarak gördükleri ilâhî rızaya ulaşabilmek için diğer alanlarda olduğu gibi ticaretle de iş ve işlemlerini O'nun emir ve yasakları doğrultusunda yapmak zorundaydılar. Aynı şekilde ticaretlerinde başarılı olabilmeleri, O'nun dilemesine²⁰ ve ticarî kurallarına uymaya bağlıydı.²¹ İşte bu inanç, vahyin çalışma hayatıyla ilgili kurallarının benimsenip uygulanmasında, dolayısıyla o dönemin ticarî faaliyetlerinin mahiyet ve keyfiyetinde oldukça etkili olmaktadır. Müslümanlar Allah'a olan sevgi ve korkuları ölçüsünde ticaret kurallarına uyuyor, bu doğrultuda hareket ettikleri nispette de imanlarını güçlendirmiş oluyorlardı.

2. Meleklerle iman

Cahiliye döneminde melekler dışı varlıklar olarak düşünülür²² ve tanrının yardımcıları oldukları iddia edilirdi. Tanrıdan bir dilekte bulunulacağı zaman, meleklerin suretinde yapıldığı düşünülen putlara yalvarılırdı.²³ Ancak melek algısı, tanrı inancının sathîliği paralelinde, zaman zaman desteğine başvurulması gereken bir varlık şeklinde zihinlerde yer edindiği için cahiliye döneminde melek inancı ticarî hayatın şekillenmesine herhangi bir paya sahip değildi. Meleklerle imanın mümin olmanın şartlarından sayıldığı vahiy döneminde ise bazı meleklerin insanların davranışlarını takip edip, kaydetmekle görevlendirildiklerine dair inanç,²⁴ sosyoekonomik hayat dâhil yaşamın bütün alanlarında yönlendirici nitelikteydi.

Kur'an'da yazıcılar olarak tanıtilen meleklerin insanın sağında ve solunda bulunup, kişiyi devamlı gözetledikleri ve onun yaptığı her şeyi yazdıkları bildirilmektedir.²⁵ İnsanların ölümden sonraki hayatta hesaba çekilirken meleklerin yazdıklarından oluşan kitaplarla karşılaştıklarında "Vay halimize, bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın yaptıklarımızın hepsini sayıp dökmüş." diyecekleri haber verilmektedir.²⁶ İşte meleklerin varlığına bu vazifeleriyle birlikte inanmak, Müslümanlarda otokontrolü harekete geçirmektedir. Bu sayede çalışma hayatlarında başkasına fark ettirmeden yapabilecek birçok haksızlık engellenmiş olmalıdır.

3. Kitaplara iman

Hicaz'da cahiliye dönemi Araplarının ellerinde kendilerini yönlendirecek herhangi bir ilâhî kitap yoktu. Araplar arasında ticarî hesapları ve borçları kaydedecek kadar

20 Âl-i İmrân, 3/27.

21 el-Bakara, 2/276.

22 el-İsra, 17/40; el-Zuhruf, 43/19.

23 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, II/197.

24 el-İnfîtâr, 82/10-12.

25 el-Kâf, 50/16-18.

26 el-Kehf, 18/49; el-Hakkâ, 69/19-20.

okuma yazması olanların sayısının çok az olmasının bir sebebi de anlayabilmek için okumayı öğrenmelerini gerektiren ilâhî bir kitabın bulunmamasıydı. Öte yandan Yahudilerin, pratikte pek faydalanmasalar²⁷ dahi, Tevrat'a sahiplenip onu okumaları²⁸ Yahudiler arasında okuryazarlık oranının yükselmesinde önemli bir saik niteliğindedi. Yahudilerin okuyup yazabilmeleri ise ticarî hayatlarında kolaylıklar sağlıyor ve ekonomilerini güçlendirmeye zemin hazırlıyordu. Nitekim Yahudiler Medine'den çıkarılıncaya kadar şehrin en varlıklı grubu özelliğine sahiplerdi.²⁹ Ancak onların bu durumu kendileri ile sınırlı kalmış, iç içe yaşadıkları müşrik Arapları okuryazarlığa teşvik hususunda tetikleyici olmamıştır. Vahiy döneminde peyderpey nazil olan ilâhî kitap Kur'an'ın anlaşılabilirliği için okuyacak kadar, yazıyla kaydedilebilmesi için de yazacak kadar bilgi sahibi olmanın gerekmesi, ticaret için çok lüzumlu olan okuma yazmanın yaygınlaşmasında oldukça etkili olmuştur.³⁰ Öte yandan Kur'an'da borçların yazılmasının önerilmesi,³¹ tüccarları bu eksikliklerini daha hızlı bir şekilde gidermeye yönlendirmiştir. Bunların yanı sıra imanın geçerliliği için öğretilerinin gönülden tasdik edilmesi gereken bu ilâhî kitapta iktisadî hayata dair bir kısmı ayrıntılı da olan kuralların ifade edilmesi, örneklerin verilmesi ve tavsiyelerin yapılması Müslümanların yeni ticaret hukuk ve ahlakını daha çabuk anlayıp kabullenmelerini ve uygulamalarını sağlamış olmalıdır.

4. Peygamberlere iman

Cahiliye dönemi insanları, ilâhî bir terbiye ile eğitilmiş ve insanlara doğru yaşam yollarını öğretmekle mükellef bir liderin rehberliğinden mahrum bir şekilde yaşamaktaydı. Dolayısıyla cahiliye toplumu ticarî hayatı ilâhî rehberlikten yoksun bir şekilde sürdürmekteydi. Vahiy döneminde ise kendisine güvenip, uymanın mümin olmanın şartlarından sayıldığı Hz. Muhammed (s.a.s.)'in³² canlı bir örnek olarak önderlik yapması,³³ iş ve ticaret hayatındaki değişimin kolayca anlaşılıp benimsenmesini sağlamaktaydı.³⁴ Hz. Peygamber (s.a.s.)'in toplumu şekillendiren bir öğretmen ve

27 Kur'an'da, Yahudilerin ellerindeki Tevrat'ı okuyup, ezberlemelerine rağmen hükümleriyle amel etmedikleri ve onların bu durumunun merkebin kitap taşınmasına benzediği anlatılmaktadır. el-Cum'a 62/5.

28 el-A'râf, 7/157.

29 Miras, Kâmil, Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yay., Ankara 1980, VII/155; Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İst. 1986, s. 90; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadim*, s. 188.

30 Geçit, Mehmet Salih, *Ekonomi ve İnanç*, TDV Yay., Ankara 2009, s. 105.

31 el-Bakara, 2/282.

32 en-Nisâ, 4/65, 80.

33 el-Ahzâb, 33/21.

34 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 89.

eğitmen olarak ticarete dair hukuk ve ahlak kurallarını açıklayıp bu kuralların takibini yapması³⁵ ve alışveriş muamelelerinde örnek tavırlar sergilemesi,³⁶ İslam'ın ekonomik hayata dair prensiplerinin Müslüman toplumda yerleşmesini kolaylaştırmaktaydı. Öte yandan onun liderlik vasfının yanı sıra üstün insanî niteliklere sahip olması ve ilâhî iradenin de yönlendirmesi neticesinde çok sevilip sayılması, topluma yerleşmiş bazı yanlış ticarî uygulamaların büyük tepkilerle karşılaşılmadan kaldırılmasında etkin rol oynamış olmalıdır.³⁷ Yine onun insanları eğitirken zaman, mekân ve muhatabın özel durumunu gözetmesi,³⁸ bu sosyoekonomik dönüşüme dair başarısında etkili olmuştur.

5. Ahirete iman

Cahiliye Araplarının çoğu ahiret hayatını inkâr ediyordu.³⁹ Bu durum iktisadî faaliyetleri olumsuz etkilemekteydi. Zira ölümden sonraki hayata inanmamak ve bu dünyada yapılan her şeyin burada kalacağını düşünmek, iyiliklerin daha az, kötülüklerin ise her fırsatta yapılmasına yol açmaktadır. Ticarî muamelelerde hakkını alma imkânından yoksun kimsesizlere haksızlık yapılmasında ölümden sonraki hesabı inkârın büyük payı bulunmaktadır. Örneğin ahiretteki hayata inanmayan müşrik Âs b. Vâil (ö.622 m.)'in Mekke'de kendisinden alacağını isteyen Habbâb b. Eret (ö.37/657)'e borcunu ödemediği ve kendisi ile alay ederek ona borcunu ahirette vereceğini söylediği kaydedilmektedir.⁴⁰ Ölümden sonraki hayata inanmanın, mümin olmanın temel şartlarından sayıldığı vahiy döneminde⁴¹ ise bu ilke, Müslümanlarda otokontrol mekanizmasının en başta gelen amillerinden biri olarak fonksiyon icra etmekteydi. Ölümden sonraki hayatta ticarî davranışlar dâhil, kişinin yapıp ettiği her şeyden hesaba çekileceği, bu hesabın neticesine göre ebedî güzellikler diyarı cennete veya cezaların görüldüğü cehenneme gideceğine dair inanç,⁴² Müslümanları hak ve hukuka riayet etmeye, dolayısıyla ticaret hukuk ve ahlakına da uygun bir şekilde hareket etmeye yönlendirmekteydi. Öyle ki, haksızlığı ispat veya suçluyu cezalandırma ihtimalinin bulunmadığı ortamlarda bile ahirete olan iman, hakkaniyete uygun bir şekilde hareket etmeyi sağlıyordu. Bu inancın etkisi göz önünde bulundurularak mü-

35 Müslim, İmân, 45; Tirmizî, Buyû', 74; İbn Mâce, Ticârât, 36.

36 Tirmizî, Buyû', 66; İbn Mâce, Ticârât, 34.

37 Uğur, Mücteba, "Asr-ı Saadet'te Sosyal Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, Beyan Yay., İst. 1995, I/160-172.

38 Parladır, Selahaddin, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, Beyan Yay., İst. 1995, IV/446-449.

39 Yâsin, 36/78

40 Buhârî, Buyû', 29; İcâre, 15; İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, I/33.

41 el-Bakara, 2/4.

42 el-Câsiye, 45/28-9; el-Müminûn, 23/115; el-Kıyâme, 75/36-40.

minlere sık sık ahiret hesabı hatırlatılıyordu. Örneğin çalıştırdığı işçinin ücretini vermeyen kişiden ahirette Allah'ın davacı olacağı bildirilerek, işverende işçinin hakkını tam olarak teslim etme duyarlılığı oluşturulmaya çalışılıyordu.⁴³ Aynı şekilde hile ve dolandırmanın cehenneme girme sebebi olduğu anlatılarak ticarî muamelelerde dürüst davranmaya teşvik ediliyordu.⁴⁴ Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiği orada ölçü ve tartıda ileri derecede sahtekârlık yapıldığını görünce Mutaffifin suresinin ölçerken dürüst olmayı emreden ilk ayetlerini okuyarak onlara ölçüp tartarken hilelerle insanların mallarını ellerinden almanın ölümden sonraki hayatta cezayı gerektirdiğini⁴⁵ bildirdiği ve bu uyarıdan sonra insanların ölçü ve tartı işlerinde hassas davranmaya başladıkları nakledilmektedir.⁴⁶ İşte böylesine güçlü ve etkin olan ahiret inancı, ticarî işlemlerde hile ve aldatmalarla haksız kazanç elde etmek bir yana, alım satımlarda yeri geldiğinde kendi hakkından dahi vazgeçebilecek bir anlayışı onlara kazandırmaktaydı. Öte yandan dünya hayatının geçiciliği sık sık hatırlatılıp,⁴⁷ ölümden sonraki hayatın ise devamlı ve daha hayırlı olduğu için dünya hayatına tercih edilmesi gerektiğinin ifade edilmesi,⁴⁸ dünya ve ahiret arasında dengeli ve ahenkli bir hayatın kurulmasının istenmesi⁴⁹ ve Müslümanların gönülden bağlandıkları Hz. Peygamber'in devlet başkanlığının imkânlarına sahip olmasına rağmen mal biriktirmeyip, yeri geldiğinde bir Yahudiden ailesi için tahıl borçlanacak kadar zahidane bir hayat yaşaması;⁵⁰ Müslümanlara ahiret önceliği düşüncesi kazandırmış ve onları mal kazanma ve biriktirme hürsından, dolayısıyla ihtirasın yol açtığı haksızlıklardan uzak tutmuş olmalıdır. Aynı şekilde Müslümanlara bu dünyanın imtihan yeri olduğu,⁵¹ zerre kadar küçük olsa dahi burada yapılan iyilik veya kötülüklerle ahirette karşılık verileceği⁵² ve ahirette, servetin nasıl kazanılıp nerede harcandığının sorulacağı⁵³ inancı ve bilincinin kazandırılması, onları ticarete haksız yollara başvurmaktan ve iktisadî tasallut kurup, işçilerin haklarını gasp etmekten sakındırmış, çalışanları da ücret karşılığı yaptıkları işleri ellerinden geldiğince güzel yapmaya yönlendirmiş olmalıdır.

43 Buhârî, Buyû', 106.

44 Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, İdâratü't-Tıbbâ'ati'l-Müniriyye*, Beyrut ty., XI/263.

45 el-Mutaffifin, 83:1-6.

46 İbn Mâce, Ticârât, 35.

47 el-Kehf, 18/15; el-Hadîd, 57/20.

48 et-Tevbe, 9/38; el-Gâfir, 40/39; el-A'lâ, 87/16-17.

49 el-Kasas, 28/77.

50 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/184.

51 el-Ankebût, 29/2-3.

52 el-Zilzâl, 99/7-8.

53 Tirmizî, Sıfetu'l-Kıyâme, 1.

6. Kadere iman

Cahiliye döneminde müşriklerin bereketlenmek ve dilekte bulunmak gibi amaçlarla putların yanında kurban kesmeleri yahut kurban keserken putların isimlerini anmaları ve yine benzer gayelerle sadaka vermeleri⁵⁴ putların veya putlarla bağlantı içinde olan metafizik bir gücün ekonomik durumlarına müdahalede bulunduğu inandıklarını göstermektedir. Kur'an'da putların rızık vermeye güç yetiremedikleri bildirilip, rızıkın Allah'tan istenmesi gerektiğinin ifade edilmesinden⁵⁵ de müşriklerin rızıkın dağıtımında putların etkili olduğuna dair bir inanç taşıdıkları anlaşılmaktadır. Ancak putperestlerin putlarla olan ilişkilerinin yüzeysel olması, hayır ve şerrin metafizik gücün iradesine bağlı olduğuna dair inancın ticarî hayatlarında çok da etkili olmadığını düşündürmektedir. Vahiy döneminde ise mümin olmanın ayrılmaz bir vasfı olarak kabul edilen kadere iman ilkesi,⁵⁶ ticarî düşünce ve davranışları temelinden etkileyecek boyuttaydı. Şöyle ki, Allah'ın takdir etme yetkisinin bulunduğu inanan bir mümin, rızıkın O'nun iradesine göre dağıtıldığına inanmak zorundaydı.⁵⁷ Bu inanç, müminleri gayri meşru yollarla mal artırmayı düşünmekten alıkoyduğu gibi, bir taraftan çalışırken öbür taraftan rızıklarının artması için Allah'a yalvarmalarını sağlamaktaydı. Rızıkın Allah'ın takdirinde olduğuna inanmak, aynı zamanda kişinin arzu edip de ulaşamadığı nimetin kendisi için takdir edilmediğini ve dolayısıyla ona ulaşmanın da mümkün olamayacağını düşünüp, üzülmemesi ve hırsa kapılmaması gerektiği bilinciyle hareket etmesini temin etmekteydi.⁵⁸ Öte yandan bütün nimetleri Allah'ın yarattığı⁵⁹ ve O'na dayanılması gerektiği inancı,⁶⁰ ekonomik krizin yaşandığı ortamlarda bile kişinin ümit ile hareket etmesini sağlamak ve girişimde bulunup, başarılı olmasına vesile olabilmektedir.⁶¹ Allah'ın insanlar taşkınlık yapmasınlar diye rızıkı belirli bir ölçü dâhilinde verdiği,⁶² kullarının manevî olgunluğa ermeleri için zaman zaman yoksulluk yaşattığı⁶³ ve işbölümüne ortam sağlamak üzere herkese farklı yetenek ve maddî imkânlar takdir ettiğine⁶⁴ dair bilgi ve inanç ise daha çok mal sahibi olabilmek için hileli yollara başvurmanın ve daha varlıklı insanlara haset

54 el-En'âm, 6/136-8; İbn Hişâm, *es-Sireti'n-Nebeviyye*, I/94.

55 el-Ankebût, 29/17.

56 et-Tevbe, 9/51; el-Hadid, 57/22.

57 er-Ra'd, 13/26; el-İsrâ, 17/30; el-Ankebût, 29/62; Rûm, 30/37.

58 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 152; Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 114.

59 en-Neml, 27/64.

60 Âl-i İmrân, 3/159.

61 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 151; Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 52.

62 eş-Şûrâ, 42/27.

63 el-En'âm, 6/42; el-A'râf, 7/94-96, 130.

64 ez-Zuhruf, 43/32.

etmenin önünde bir engel olarak durmaktadır. Vahiy dönemindeki bu bilgilendirmelerin yanı sıra fazla mal sahibi olmanın zararları da anlatılarak herkesin kendisi için takdir edilen maddî imkânlara rıza göstermesi istenmekteydi. Örneğin servetin artmasıyla birlikte kişinin dünyaya daha sıkı bir şekilde sarılabileceği, bencillik ve cimrilik duygusunun artabileceği⁶⁵ ve böylece kula karşı kibirleneceği gibi malın mutlak sahibi Allah'ı da unutup, ondan yüz çevirebileceği⁶⁶ yaşanmış ibretlik hikâyelerle^{67*} anlatılarak müminler çalışma hayatında hukukî ve ahlakî ilkelere uymaya yönlendirilmekteydi.

B. Ahlakî İlkelerdeki Değişimin Etkisi

Ahlakî ilkeler iktisadî ve ticarî hayatın hakkaniyet ölçüsünde sürdürülebilmesi için en az kanunlar kadar gerekli ve tesirlidir.⁶⁸ Bu açıdan ekonomik kalkınmanın temel faktörlerinden sayılan ahlakî ilkeler⁶⁹ cahiliye döneminde ticarî ilişkileri olumlu yönde etkileyecek ölçüde özümsememiş değildi. Mertlik ve cömertlik gerçek manada ahlakî değer olarak değil de güç yarışında üstünlük aracı olarak kullanıldığından,⁷⁰ hoşgörü, dürüstlük ve güvenilirlik ise bireylerin şahsiyetlerine yerleşemediğinden⁷¹ erdemler, toplum genelinde huzur ve güvenin sağlanmasında, beşerî münasebetlerin hakkaniyete uygun bir şekilde sürdürülmesinde rol oynayamıyordu. Toplumda ahlakî faziletlerin yerine rezaletlerin hâkim olması, malî meseleler başta olmak üzere sosyal ilişkilerde küçük ailelere mensup, sahipsiz veya yabancı kimselerin çeşitli haksızlıklara maruz kalmasına yol açıyordu. Güzel ahlakın dinin ayrılmaz bir parçası sayıldığı vahiy döneminde⁷² ise ahlakî faziletler Müslüman bireylerde huy hâline ge-

65 el-Me'âric, 70/21.

66 el-İsrâ, 17/83.

67 Bu hikâyelerden bir tanesi Hz. Musa zamanında yaşayan Kârûn'la ilgilidir. Hazinesinin anahtarlarını bir grup insanın zorlanarak taşıdığı Kârûn, kendisinden malından infakta bulunarak ahiretini güzelleştirmesi istenince o, kibir, bencillik ve cimrilik duygularına yenik düşüp, zenginliğini bilgisi sayesinde elde ettiğini ileri sürdü ve Allah'ın mal üzerindeki otoritesini reddetti. Bunun üzerine zenginliği ile birlikte helâk oldu. Önceden Kârûn'a gıpta ile bakarak onun yerinde olmayı isteyenler, akıbetini görünce "Demek ki Allah dilediği kullarına rızkı genişletiyor, dilediğine daraltıyor. Allah bize lütfetmemiş olsaydı, bizi de yere batırırdı..." (el-Kasas, 28/76-82) diyerek fazla mal sahibi olmanın bazı tehlikeli durumlara yol açabileceğini ifade ettiler.

68 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 419.

69 Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İst. 2005, s. 447.

70 Aydın, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi (İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi)*, Pınar Yay., İst. 2001, s. 100.

71 Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, Sağlam Kitabevi, İst. 1979, s. 120-1; Çağrıncı, Mustafa, *Ahlak, DİA*, TDV Yay., İst. 1989, II/1; Aksu, Zâhid, *İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, İlahiyat Yay., Ankara 2005, s. 42.

72 Buhârî, Edeb, 39.

tirilmeye çalışılmak suretiyle ahlakî meziyetler, moral faktörler olarak sosyal ilişkileri yönlendirici niteliğe kavuşturuldu. Ticarî hayatın hakkaniyete uygun bir şekilde sürdürülmesini sağlamak üzere bazı ahlakî erdemlere özellikle vurgu yapıldı. Ahlakî faziletlerin sosyoekonomik hayatın dönüşümündeki yerini şu başlıklar altında izah etmek mümkündür:

1. Dürüstlük ve güvenilirlik

Cahiliye döneminde dürüstlük her ne kadar yüksek bir fazilet olarak biliniyorsa⁷³ da pratikte davranışları yönlendirecek ölçüde özümsemediğinden, ticarî ilişkilerde taraflar birbirlerini yalan, hile ve aldatmalarla mağdur edebiliyordu. Bazı panayırlarda hile ve yalandan sakındırmak üzere hemhemeye⁷⁴ çokça başvurulması (boğuk bir sesin çıkarılması), insanların alışveriş esnasında yaygın bir şekilde birbirlerini aldatmaya teşebbüs ettiğini göstermektedir. Doğruluk ve dürüstlüğün yüksek erdemler olarak tanıtılıp, yalan ve sahteciliğin Müslüman şahsiyetiyle bağdaştırılmadığı vahiy döneminde⁷⁵ ise hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ticarî ilişkilerde de dürüstlüğün egemen olmasına çalışıldı.

Vahiy döneminde Müslümanların dürüst ve güvenilir bir kimliğe sahip olmalarını sağlamak üzere gerekli uyarılar yapıldı, piyasada güvenin hâkim olmasına yönelik bazı hukukî önlemler alındığı gibi ticarî ilişkilerde uyulması gereken bazı ahlakî ilkelere üzerinde önemle duruldu. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

a. Ürün ve ücreti hakkında doğru bilgi vermek

Ticarî münasebetlerin sağlam bir düzeyde sürdürülebilmesi için satıcı ve alıcının satış konusu ürün ve ücreti hakkında birbirlerine karşı dürüst davranmaları gerekmektedir. Hz. Peygamber tarafların alışveriş esnasında doğru konuşmalarının berekete; yalan söylemelerinin ise bereketsizliğe sebep olacağını haber vererek⁷⁶ Müslümanları alışverişte dürüst davranmaya teşvik ederdi. O, ürünün kalitesi veya ayıbı hakkında müşterinin doğru bilgilendirilmesi konusunda sözlü uyarılarda bulunduğu gibi Müslümanların bu erdemi tabiat hâline getirmelerini sağlamak amacıyla fiilî takibatta da bulunurdu. Rivayet edildiğine göre, o bir gün pazarda dolaşırken satışa arz edilmiş bir gıda yığınının elini daldırdı. Alt kısmında ıslaklık hissetmesi üzerine satıcıyı uyardı. Satıcı, yağmurun ürünü ıslattığını söyleyince, Hz. Peygamber ona, ıslak kısmını in-

73 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, V/122.

74 Dürüst ve güvenilir şahsiyete sahip bir toplumun inşa edildiği vahiy döneminde hemhemeye devam edildiğine dair herhangi bir bilginin nakledilmemesi, ticarî işlemler esnasında tarafların birbirlerini bu şekilde uyarmalarına ihtiyaç duymayacak derecede dürüst davrandıklarını ortaya koymaktadır.

75 el-Câsiye, 45/7; el-Furkân, 25/72; Hüd, 11/85-6; Buhârî, Buyû', 48.

76 Buhârî, Buyû', 22.

sanların görecekları şekilde üste çıkarması gerektiğini söyleyip, “Bizi aldatan bizden değıldir.” uyarısını yaptı.⁷⁷ Aynı şekilde Hz. Peygamber’in Müslümanları kalitesiz hurmayı kalitelisiyle karıştırıp kalitelisi üste gelecek şekilde istiflemele suretiyle göz boyamaktan sakındırdığı da nakledilmektedir.⁷⁸

İslam Peygamberi Hz. Muhammed, ashabına ürünün özellikleri konusunda dürüst davranmayı telkin etmesinin yanı sıra ücreti konusunda şeffaf olmanın gerekliliğini de anlatırdı. Onun bu hususta yönlendirmede bulunduğuna dair şöyle bir örnek nakledilmektedir. Rivayet edildiğine göre ticaretle işgal eden Kayle Ümmü Benî Enmâr adındaki bir kadın, satın almak istediğı bir şeyi düşündüğü fiyattan alabilmek için önce piyasasından düşük bir fiyat söyler, sonra pazarlık yapa yapa ürünü istediğı fiyattan satın alırdı. Bir şey satarken de satmak istediğı fiyattan daha yüksek bir fiyat söyler, pazarlıkla indirim yaparak ürünü düşündüğü fiyattan satardı. Takip ettiğı bu yöntemin uygun olup olmadığını Hz. Peygamber’e sorduğunda o kendisine, bir şey satmak veya almak istediğinde karşı tarafı yanıltmamak için düşündüğü fiyatı veya miktarı açıkça söylemesini tavsiye etti.⁷⁹

b. Alışverişte yemin etmemek

Ticarî hayatta dürüstlük ve güvenilirlik ilkelerinin yerleşebilmesi için üzerinde durulan diğere bir husus alışverişlerde yemin etmekten kaçınmaktır. Mümini kendisine güvenilen kişi olarak tanıtan Hz. Peygamber,⁸⁰ alıcı ve satıcıyı yemin etmekten sakındırır, tarafların yemine ihtiyaç duymaksızın birbirlerine güvenmelerini sağlamaya çalışırdı. Alışverişte alıcı veya satıcının muhatabını doğru söylediğine ikna etmek amacıyla yemine başvurmasının, görünüşte satış miktarını arttırsa da yapılan alışverişin bereketini gidereceğini söylerdi.⁸¹ Öte yandan yemin gibi ağır bir ifadenin alışveriş için kullanılması da uygun görülüyordu. Nitekim çarşıda bir satıcının Allah’a yemin ederek malına daha yüksek bir fiyat biçildiğini söylemesi üzerine Allah’ın ahdini ve yeminleri az bir paraya satanlara ahirette hiçbir payın olmayacağını ifade eden ayetin⁸² nazil olduğu nakledilmektedir.⁸³

77 Müslim, İmân, 45; Tirmizî, Buyû’, 74; İbn Mâce, Ticârât, 36.

78 İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebü’l-Fadl el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Mektebetü’l-Meâ’rif, Riyad 1379h., IV/311.

79 İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VIII/311; İbn Mâce, Ticârât, 29; Kettânî, Muhammed Abdülhay, *Nizâmu’l-Hukûmeti’n-Nebeviyye el-Müsemmâ et-Terâtîbü’l-İdâriyye*, Dârü’l-Erkâm b. Ebi’l-Erkâm, Beyrut 1962, II/77.

80 Buhârî, İmân, 3; Müslim, İmân, 14.

81 Buhârî, Buyû’, 26; İbn Mâce, Ticârât, 30.

82 Âl-i İmrân, 3/77.

83 Buhârî, Buyû’, 27.

Sözü yeminle güçlendirerek satış yapmanın uygun görülmediği o dönemde, gerçeği ters yüz eden yalan yemin ise kesin bir dille yasaklanmaktaydı.⁸⁴ Hz. Peygamber manevî sorumluluğunu da hatırlatarak ashabını asılsız yeminlerle alışveriş yapmaktan menederdi. O, Allah'ın yalan yeminle satış yapan kişiye rahmet nazarıyla bakmayacağını, yalan yeminde bulunarak satış yapan kişinin acı bir azabı hak ettiğini,⁸⁵ yaptığı o satıştan bereket göremeyeceğini söyler⁸⁶ ve esnafa bu türden yanlışlarda bulunma ihtimaline karşı sadaka vermelerini tavsiye ederdi.⁸⁷

2. Müsamahakârlık

Ticarî münasebetlerin sağlıklı bir şekilde sürdürülüp neticelendirilebilmesi için gerekli erdemlerden bir tanesi de tarafların birbirlerine karşı müsamahakâr davranmalarıdır. Yardımlaşmanın menfaat odaklı olup, kabile ile sınırlı tutulduğu, affetme ve hoş görmenin acizlik addedildiği cahiliye döneminin aksine, hoşgörü, yardımlaşma ve soruna çözüm üretme anlayışıyla yaklaşma duyarlılığının⁸⁸ yerleştirilmeye çalışıldığı vahiy döneminde ticarî ilişkilerde de tarafların birbirlerine gerekli toleransı gösterme faziletini edinmeleri istendi. Ticarî münasebetlerde işlemleri kolaylaştırmak üzere müsamahakâr davranmayı ifade eden bazı ahlakî ilkelerin tatbiki üzerinde önemle duruldu. Bunları, borçluya kolaylık tanımak ve alıp satarken kolaylık sağlamak şeklinde ifade edebiliriz.

a. Darlık çeken borçluya kolaylık sağlamak

Ticarî ilişkilerdeki müsamahakârlığın bir çeşidi, alacaklının borçlusuna kolaylık tanınması şeklindedir. Borçlunun daha da sıkışıp faize bulaşmasına engel olan bu yöntem vahiy döneminde ayetle gündeme getirilip, Müslümanların bu hususta fedakâr davranmaları istendi. Örneğin alacaklının darlık içindeki borçlusuna mühlet vermesi tavsiye edildiği gibi, yeri geldiğinde alacağını sadaka olarak bağışlamasının daha hayırlı olacağı bildirildi.⁸⁹ Sakîfilere borçlarını ödeyemeyen Mügireoğullarının mühlet

84 Buhârî, Şîrb ve'l-Müsâkât, 10.

85 Tirmizî, Buyû', 5.

86 Müslim, Müsâkât, 27; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/316.

87 Tirmizî, Buyû', 4; İbn Mâce, Ticârât, 3.

88 Sahabenin yardımsever, fedakâr ve müsamahakâr bir şahsiyete sahip olmalarında Hz. Peygamber'den nakledilen şu ifadelerin etkisi büyük olmuştur: "Kim bir Müslümanın dünya sıkıntılarında birisini giderirse Yüce Allah da onun kıyamet sıkıntılarında bir sıkıntısını giderir. Kim dünyada darda kalmışa kolaylık gösterirse, Yüce Allah da ona dünya ve ahirette kolaylık gösterir. Kim, bir Müslümanın dünyada bir ayıbını örterse, Yüce Allah da onun kusurlarını dünya ve ahirette örter. Kul, mümin kardeşinin yardımında bulundukça, Allah da onun yardımcıdır." Müslim, Zikr, 11; Buhârî, Mezâlim, 3.

89 Buhârî, Buyû', 17-8.

istemelerine karşılık olumsuz cevap almaları üzerine bu manadaki ayetin⁹⁰ nazil olduğu nakledilmektedir.⁹¹ Hz. Peygamber de zor durumdaki borçlusuna mühlet tanıyan ve mümkünse borcundan vazgeçen kimsenin kıyametin koptuğu sırada yaşanacak sıkıntıdan kurtulacağını haber vererek gerektiğinde alacağın tehir edilmesine teşvik ederdi.⁹² Bu hususta önceki ümmetlerden örnekler⁹³ vererek ashabını borcu tahsil ederken müsamahakâr davranmaya teşvik ederdi.⁹⁴ Öte yandan borcunu kapatacak kadar mal geride bırakmadan ölen kişinin cenaze namazını kılmayarak maddî durumu iyi olan alacaklıyı borcu düşürmeye yönlendirirdi.⁹⁵

b. Alıp satarken kolaylık göstermek

Satıcı ve alıcının anlayışla hareket etmeleri, kazanma ve biriktirme tutkusuyla birbirlerini üzmeekten kaçınmaları; alışverişin gönül rahatlığı içinde tamamlanması ve tarafların birbirleriyle ticarî ilişkiyi devam ettirmeleri açısından önemsenen hususlardandır. Bu sosyal gerçeğin farkında olan Hz. Peygamber alıcı ve satıcıya alışverişte birbirlerine kolaylık göstermelerini tavsiye ederdi. Alıp satarken veya borcunu öderken müsamahalı olana Allah'ın rahmetle muamelede bulunacağını haber vererek veya böyle bir temennide bulunarak⁹⁶ ashabını ticarete yeri geldiğinde hakkından feragat edebilme erdemini edinmeye yönlendirirdi.⁹⁷ Aynı şekilde hukukî sorumluluk doğuran bir satım akdinin sonunda taraflardan birinin pişman olup alışverişi bozmak istemesi durumunda, diğerinin buna rıza göstermesi karşılığında Allah'ın kıyamet gününde onun sıkıntısını gidereceğini bildirerek⁹⁸ taraflardan birinin memnun kalmadığı bir sözleşmenin diğerinin fedakârlığıyla düzeltilmesini telkin ederdi. Yabancı tüccarların Medine'ye daha çok gelmelerine yönelik bir siyasetin uygulanması ve köylünün ürünü bizzat kendisinin satmasının istenmesi sonucu pazarlarda kültür,

90 el-Bakara, 2/280.

91 Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, III/371.

92 Müslim, Müsâkât, 6; Tirmizî, Buyû', 67.

93 Bu örneklerden bir tanesi şu şekildedir: Hz. Peygamber'in bildirdiğine göre geçmiş ümmetlerin birinde bir kişi vefat etti ve kendisine yaptığı hayırları soruldu. O da kölelerine, borcunu ödemekte zorlanan borçlulara mühlet tanıyarak, borcu indirerek veya tamamen düşürerek kolaylık sağlamalarını söylediğini ve bunu da Allah'ın ona olan haklarından vazgeçer ümidiyle yaptığını ifade etti. Bunun üzerine Allah, meleklerine ona hesap sormaktan vazgeçmelerini söyledi. Buhârî, Buyû', 17-8.

94 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/309; Mirâs, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, VI/384.

95 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/478; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Munteka'l-Ahbâr*, Beyrut 2004, s. 1039.

96 Buhârî, Buyû', 16; Tirmizî, Buyû', 76; İbn Mâce, Ticârât, 28.

97 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/307.

98 İbn Mâce, Ticârât, 26.

dil ve anlayış bakımından farklı çok sayıda insanın ticarî ilişkilerde bulunduğu vahiy döneminde insanları bu şekilde hoşgörülü olmaya özendirilmenin ihtirastan ve iletişim eksikliğinden kaynaklanması muhtemel sorunların önlenmesi ve huzurlu bir ticaret ortamının oluşması açısından büyük faydaları olmuştur. Öte yandan satıcı ve alıcının müsamahalı davranarak aşırı yüksek veya düşük fiyat tekliflerinden kaçınmasının, ticarî işlemlerin daha çok yapılmasına, az kârlı çok satış neticesinde ise her iki tarafın da kazançlı çıkmasına ve piyasadaki hareketliliğin artmasına vesile olduğunu düşünebiliriz. Nitekim Abdurrahman b. Avf (ö.32/652)'in bu şekilde hareket ederek sürümden çok kazandığı, örneğin bazı günlerde bin deveyi alış fiyatına satıp, yularını ise bir dirhemden sayarak bin dirhem gelir edindiği nakledilmektedir.⁹⁹

3. Cömertlik

Ticarî muamelelerde insanları ihtirastan koruyan ve taraflar arasında sıcak ilişkilerin yaşanmasını sağlayan ahlakî ilkelerden biri de cömertliktir. Cahiliye dönemindeki cömertlik anlayışı belirli menfaatleri elde etme amacına matuf olup, ticarî hayatta bireyleri fedakâr davranmaya yönlendirecek nitelikte değildi. Mahza Allah rızasını kazanmak gibi dürüst bir düşünceyle cömertlikte bulunma ahlakının kazandırılmaya çalışıldığı vahiy döneminde ise bu ahlakî ilkenin ticarî münasebetlere de yansımaları olmaktadır. Genel olarak cimrilikten sakındırılıp cömertlik duygusunun güçlendirildiği bu dönemde¹⁰⁰ ticarî münasebetlerde de tarafların birbirlerine cömertçe davranmaları ve memnuniyet duygusuyla sözleşmelerini tamamlamaları tavsiye edildi. Şart koşulmamışsa borcu fazlasıyla ödemenin güzelliği insanlara işlenmeye çalışıldı.¹⁰¹ Ticaret ahlakında da davranışlarıyla insanlara örnek olan Hz. Peygamber, alışverişte pazarlık yapsa dahi ödemedede bulunurken zaman zaman ücreti fazlasıyla verirdi. Örneğin onun sirval/pantolon satın alıp, ücretini fazlasıyla ödediği¹⁰² ve bu alışverişin ücretini ayarlayan tartıcının Hz. Peygamber'in bu davranışını hayranlıkla izlediği nakledilmektedir.¹⁰³ Yine borçlandığı yaştan deve bulamayınca daha değerlisini alacaklısına verdiği ve "Sizin en hayırlınız ödemedede en iyi olanınızdır." dediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁴ O, bu şekilde müşterinin ödemedede cömertçe davranmasını isterken öbür taraftan aynı erdemi satıcının da göstermesini arzu eder ve müşteriye üzerinde anlaşılabilir miktardan biraz fazla vermesini tavsiye ederdi.¹⁰⁵

99 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 370.

100 el-Me'âric, 70/18-25.

101 Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref, *Şerhu'n-Nevevî (Sahîh-i Müslim ile Birlikte)*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1929, XI/37; Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, s. 1033.

102 Tirmizî, *Buyû'*, 66; İbn Mâce, *Ticârât*, 34.

103 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/27, 30.

104 Buhârî, *Vekâle*, 5; Müslim, *Müsâkât*, 22; Tirmizî, *Buyû'*, 75.

105 İbn Mâce, *Ticârât*, 34.

4. Kanaatkârlık

Huzurlu bir ticaret ortamının teşekkülünde kanaatkârlık erdeminin yeri büyüktür. Hayatın bütün alanlarında fertlerin huzurunun amaçlandığı vahiy döneminde gözü tok, gönlü zengin, kanaatkâr bir toplum oluşturulmak isteniyordu. İşte böylesine faydalı ve gerekli olan kanaat hasleti Müslümanlara kazandırılmak üzere çeşitli yönlendirmelerde bulunuldu. Örneğin gayri meşru veya pis şeylerin çokluğu hoş gitse de az ama temiz ve helâl olan şeylerin yerini tutamayacağı¹⁰⁶ ve dürüstlikle kazanılan kâra razı olunması gerektiği¹⁰⁷ bildirildi. Müslüman olma nimetine erişen ve yeterli miktarda rızka sahip olup, buna kanaat eden kişinin övülecek bir konumda bulunduğu belirtildi.¹⁰⁸ Ayrıca asıl zenginliğin mal çokluğu değil de gönül zenginliği olduğu¹⁰⁹ ifade edildi ve kanaatkârlık şükürün en ileri derecesi sayıldı.¹¹⁰ Bu şekilde kanaatin hakikati anlatılıp, faydaları zikredilerek bu ahlakî fazileti edinmeye teşvik edilirken aynı zamanda da “İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa, o üçüncüsünü de ister.” gibi veciz ifadelerle¹¹¹ insanın, tabiatında bulunan mal, mülk ve makama sahip olma tutkusunun¹¹² etkisinde kalıp, yanlış düşünce ve davranışlara kapılmasına karşı uyarılar yapıldı.

Vahiy döneminde Müslümanlara mal ve makam sahibi olurken kanaatkâr olma ahlakî verilmeye çalışıldığı gibi serveti tüketirken de kanaatkâr bir şekilde davranma hasleti kazandırılmaya gayret gösterildi. Zira kanaatkâr ve dengeli tüketim, mal biriktirmeye imkân sağlarken, israf olarak isimlendirilen aşırı veya lüzumsuz tüketim, malın zayi olmasına ihtiyaç duyulan ürünlerin daha çok azalmasına ve dolayısıyla da fiyatların yükselmesine yol açmaktadır.¹¹³ Öte yandan gerekli harcama ve ödemelerden sonra arta kalan malı koruyup, miras olarak sonrakilere bırakmanın toplumun ekonomik gelişiminde önemli bir yeri vardır. Varislerin, ellerine geçen serveti değerlendirip, daha da arttırarak bir sonraki nesle miras bırakmaları, toplumun refah seviyesinin yükselen bir artışla gelişmesini temin etmektedir. Kaldı ki İslam inancına

106 el-Mâide, 5/100.

107 Hûd, 11/86.

108 Müslim, Zekât, 43; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Çağrı Yay., İst. 1982, II/168.

109 Buhârî, Rikâk, 15; Müslim, Zekât, 40.

110 İbn Mâce, Zühd, 24.

111 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V/117; Müslim, Zekât, 39.

112 el-Â'diyât, 100/8.

113 İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (trc. Halil Kendir), Ankara 2004, II/495.

göre mülkün asıl sahibi Allah olup¹¹⁴⁻¹¹⁵, mülk insanların tasarrufunda emanet olarak durmaktadır. İnsanoğlu bu emaneti korumak zorundadır, sahibi tarafından müsaade edildiği kadarıyla ondan yararlanma hakkına sahiptir. Dolayısıyla gereksiz harcamalarla malı tüketmek, emaneti zayi etmektir.¹¹⁶ İsrâf etmek, aynı zamanda Allah'ın nimetlerine karşılık nankörlük yapmaktır. İsrâfta, malı gerektiği şekilde faydalanmadan tüketmek, dolayısıyla yaratılış maksadına göre değerlendirmemek söz konusu olduğu için onu yaratan Allah'a karşı saygısızlık suçu da bulunmaktadır. Bir ürünün oluşmasında birçok kişinin alın teri bulunduğu için israf aynı zamanda onların emeklerine bir çeşit saygısızlıktır.¹¹⁷ Kişinin malını israf etmesi, bakmakla mükellef olduğu aile fertlerine,¹¹⁸ sadaka ve zekât vermekle sorumlu olduğu toplumun diğer bireyelerine¹¹⁹ haksızlıkta bulunması manasına da gelir.¹²⁰ Öte yandan müsrif, harcama kalemlerine parayı yetiştirebilmek için daha çok kazanma ihtiyacı hisseder. Bu da onun hırsını kamçılıyıp, haksız yollarla kazanç elde etmeye yönelmesine sebep olabilir.¹²¹ İşte Müslümanları iktisadî, hukukî ve ahlakî alanda birçok problemlere yol açan israftan korumak ve kendilerine tasarrufu harcama ahlakını kazandırmak üzere vahiy döneminde çeşitli teşviklerde bulunuldu. Örneğin ölümden sonraki hayatta kişinin kendisine verilen nimetleri ne şekilde kullandığından hesaba çekileceği,¹²² Allah'ın müsrifleri sevmediği,¹²³ Rahman'ın has kullarının harcamalarında israf ve cimriliğe kaçmadan orta bir yol izledikleri¹²⁴ bildirildi. Akrabaya, düşküne ve yolda kalmışa hakkı verirken bile amaçsız bir biçimde saçıp savurmaktan sakınmak gerektiği ve saçıp savuranların şeytanın arkadaşları oldukları ifade edildi.¹²⁵ Bu uyarı ve telkinler neticesinde vahiy döneminde Müslüman toplumda kazanırken olduğu gibi tüketirken de kanaatkârane davranma anlayışı hâkim olmuştu. Nitekim sahabelerin ganimetler sayesinde bolluğa kavuşmalarına rağmen lükse dalmadan zahidane yaşamaya devam ettikleri nakledilmektedir.¹²⁶

114 Mülkiyetin kutsallığı anlayışının gerisindeki etkenlerden biri de mutlak manada mülkiyetin Allah'a izafe edilmesidir. (Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 195).

115 Âl-i İmrân, 3/189; el-Câsiye, 45/27; el-Hadîd, 57/2.

116 el-İsrâ, 17/26-27.

117 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 223.

118 et-Talak, 65/6-7.

119 et-Tevbe, 9/60; Buhârî, Zekât, 21.

120 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 181.

121 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/508, 528.

122 et-Tekâsür, 102/8.

123 el-A'râf, 7/31; el-Gâfir, 40/28.

124 el-Furkân, 25/67.

125 el-İsrâ, 17/26-27, 29.

126 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/287.

5. Alçakgönüllülük

Alçakgönüllülük insanı gösteriş ve kibrin yol açtığı gereksiz harcamalardan koruyan önemli hasletlerdendir. Cahiliye döneminde insanlar, saygınlık kazanmak, güçlü olduklarını ispat etmek veya öyle görünmek amacıyla¹²⁷ gösteriş tüketiminde bulunuyorlardı. Örneğin çevrelerinde daha güçlü veya cömert oldukları intibainı uyandırmak için daha çok harcamak zorunda kalıyorlardı. Varlıklı görünmek hevesiyle bol bol harcayanlar, kısa sürede bütün mal varlıklarını kaybediyor, bu sefer de “yığın yığın mal telef ettim”¹²⁸ diyerek harcadıkları malların çokluğu ile övünüyorlardı.¹²⁹ Öte yandan toplumun alt tabakasında bulunanlar, gösterişli bir hayat sürdüren üst kesime nefret ve kin duyguları besledikleri gibi onlara özenerek gelirlerinden daha fazla tüketimde bulunuyorlardı. Bu da onları, tasarruf etme ve yatırım yapma imkânından mahrum bırakıyordu.¹³⁰ Kibir ve gösterişin yasaklanıp,¹³¹ alçakgönüllülük ahlakının yerleştirilmek istendiği vahiy döneminde¹³² ise bireysel ve toplumsal bazda çeşitli sorunlara yol açan gösteriş tüketimi yasaklandı. Bu hususta gerekli uyarı ve yönlendirmelerde bulunuldu. Örneğin yeme, içme, giyinme ve yardım yapma gibi hususlarda kibir ve gösterişten kaçınmanın gerekliliği üzerinde duruldu.¹³³ Dünyada şöhret amaçlı elbise giyenlerin, ölümden sonraki hayatta zillet elbisesine bürünecekleri haber verildi.¹³⁴ Aynı şekilde kalbinde zerre kadar kibir bulunan kişinin cennete giremeyeceği ifade edildi.¹³⁵ Büyükleme ve dolayısıyla da başkalarını küçük görme aracı olarak kullanıldığından, erkeklerin ipek elbise giymemesi gerektiği dile getirildi.¹³⁶ Öte yandan servetin gerçek sahibi ve ihsan edenin Allah olduğu inancı doğrultusunda, Allah'ın malını yine onun kullarına karşı gösteriş yaparak tüketmenin yanlış olacağı algısı oluşturuldu.¹³⁷ Böylece gereksiz harcamaların önemli saiklerinden biri olan gösteriş yarışı engellenip, tasarrufa imkân hazırlandığı gibi daha çok kazanma hırsıyla haksız iktisaba başvurmanın sebeplerinden biri de kaldırılmış oldu.

127 Çağrıci, *Ahlak*, II/1; Aksu, *İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 42.

128 el-Beled, 90/6.

129 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 198.

130 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 201-2.

131 el-Bakara, 2/264; en-Nisâ, 4/38.

132 el-Furkân, 25/63.

133 Buhârî, *Libâs*, 1.

134 İbn Mâce, *Libâs*, 24.

135 Müslim, *İmân*, 39.

136 İbn Mâce, *Libâs*, 16, 18, 19.

137 Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, s. 199.

6. Girişimcilik ve üretkenlik

Toplumun kalkınmışlığı ve piyasaların canlılığı, insanların ortaya koydukları gayret ve çalışmalarıyla orantılıdır. İnsanlar çalışmazlarsa, piyasalar durgunlaşır ve geçim sıkıntısı baş gösterir.¹³⁸ Cahiliye döneminde kumar çok yaygın bir şekilde oynanmakta¹³⁹ ve faizli muameleler sıradan ticarî işlemler gibi görülmekteydi.¹⁴⁰ Kolay yoldan kazanma hırsını kamçılayan bu iki uygulama insanları çalışmaya karşı soğutmakta ve tembelliğe sevk etmekteydi. Cahiliye toplumunda sanat ve mesleklerin daha çok kölelere yakıştırılan şeyler olarak görülmesi¹⁴¹ ve gelişmemesinin bir sebebinin de bu tembellik alışkanlığı olduğunu düşünmek mümkündür. Vahiy döneminde kumar¹⁴² ve faiz haram kılınmakla birlikte tembellik ve dilenmekten de sakındırılıp, çalışma ve üretmeye teşvik edildi. Yeni yeni yapılanan ve nüfusunun bir kısmı hicret ederek malını mülkünü geride bırakan insanlardan oluşan Müslüman toplumun güçlenmesi de çalışmasına bağlıydı. Vahiy döneminde siyasî konjonktür ve kendisinden beklenen ahlakî şahsiyet gereği çalışkan bir kimliğe sahip olmak zorunda olan Müslümanlara bu yönde çeşitli telkinlerde bulunuldu. Örneğin Cuma namazı için mabette toplanan cemaatin namaz bittikten sonra çalışmak üzere dağılmaları istenerek¹⁴³⁻¹⁴⁴ ibadet için bile olsa bir araya gelmenin çalışmaya engel olmadığı, ibadetin bitiminden itibaren oyalanmadan namaz kılmak üzere ara verilen işlere geri dönmenin gerektiği ifade edildi. Aynı şekilde canlıların geçimliklerini kazanmalarına imkân sağlamak üzere gündüzlerin yaratıldığına dair açıklamada bulunuldu.¹⁴⁵ Yine hırsızlık suçuna el kesme gibi caydırıcı bir ceza tayin edilerek, mal koruma altına alındığı gibi uğruna sarf edilen emeğe değer verildiği de anlatılmış olundu.¹⁴⁶

Ashabına çalışma azmini aşılama isteyen Hz. Peygamber, kişinin gerektiğinde sırtında da olsa odun taşıyarak kazanıp, kendi emeğiyle geçinmesinin dilenmesinden daha hayırlı olduğunu belirtir¹⁴⁷ ve çalışabilecek güçte olanların zekât istemelerine

138 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/380.

139 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, I/70; Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, I/216.

140 el-Bakara, 2/275.

141 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, III/388.

142 el-Mâide, 5/90.

143 Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643)'ın insanları çalışmaya teşvik ederken, oturup Allah'tan rızık istemenin yanlış olduğunu, gökten altın ve gümüş yağmayacağına göre rızka ulaşmak için çalışmak gerektiğini söylediği ve akabinde bu ayeti (el-Cum'a, 62/10) okuduğu nakledilmektedir. Kettânî, *et-Terâtübü'l-İdâriyye*, II/20.

144 el-Cum'a, 62/10.

145 en-Nebe, 78/11.

146 el-Mâide, 5/38.

147 Buhârî, Buyû', 15.

veya dilenmelerine karşı çıkardı.¹⁴⁸ Aynı şekilde veren elin, alan elden üstün olduğunu ifade ederek,¹⁴⁹ yardım edecek ölçüde çalışıp kazanmanın yardıma muhtaç durumda olmaktan faziletli olduğunu söylediler. Öte yandan insanlara günün ilk vakitlerinden itibaren çalışmalarını tavsiye eder, “Allah’ım ümmetim için erkende bereket ver.” şeklinde duada bulunurdu.¹⁵⁰

Hz. Peygamber çalışmaya teşvik ettiği gibi yeri geldiğinde çalışma yöntemlerini de gösterirdi. Rivayete göre o sadece bir kilim ile bir bardağı olan bir dilencinin bu iki eşyasını sattırarak bir dirhemle evine gıda eşyası, diğeri ile balta satın aldırıp, odun kesmesini ve satmasını tavsiye etti. Böylece onu dilenmekten kurtarıp, kendi emeğiyle geçinmesini sağladı.¹⁵¹ Ayrıca Hz. Peygamber sanat ve mesleklerin Müslümanlar arasında gelişmesine gayret sarf ederdi. Örneğin Hayber’in fethi esnasında esirler arasında bulunan yaklaşık otuz kaynakçıya esir muamelesinin yapılmamasını ve sahabenin onlardan sanat öğrenmelerini istedi.¹⁵² Aynı şekilde Huneyn Savaşı ve Tâif Muhasarası öncesinde Urve b. Mes’ûd ve Gaylan b. Seleme’yi Cüraş’a bazı savaş âletlerinin yapımını öğrenmek üzere gönderdi.¹⁵³ Hz. Peygamber’in eşlerinden Zeyneb bnt. Cahş (ö.20/641) ile Sevde bnt. Zem’a (ö.23/644)’nın da deri işleyip sattıkları ve ellerine geçen parayı tasadduk ettikleri nakledilmektedir.¹⁵⁴ Bütün bunlar vahiy döneminde Hz. Peygamber’in rehberliğinde çalışan bir toplumun oluştuğunu göstermektedir.

Vahiy dönemine Müslüman toplumun çalışmaya teşvik edilmesi neticesinde bireylerde emeğe saygı bilinci geliştirildi. Aynı şekilde insanların usulüne uygun bir şekilde çalışıp belirli bir müddet sonra müreffeh bir hayata kavuşmaları sağlanarak haset duygusuna daha dirençli hâle gelmeleri, başkalarının servetine göz dikmekten ve haksız kazanca meyletmekten uzak kalmaları temin edilmeye çalışıldı.

Sonuç

Vahiy döneminde sosyoekonomik hayatta başarılı bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Hicaz bölgesinde toplumsal hayatın temel unsurlarından oluşan iş ve çalışma hayatı, herhangi bir kargaşaya meydan verilmeden İslam inanç, ahlak ve hukukuna göre yeniden tanzim edilmiştir.

148 Müslim, Zekât, 35; Mâlik b. Enes, Sadaka, 2; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, IV/333.

149 Buhârî, Zekât, 18; Müslim, Zekât, 33.

150 Tirmizî, Buyû', 6; İbn Mâce, Ticârât, 41.

151 İbn Mâce, Ticârât, 25.

152 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/52; Bedr, Abdülbasit, *et-Târîhu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, y.y., Medine 1993, I/234.

153 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/406.

154 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/41.

Sosyolojik kurallara uygun ve sağlıklı bir şekilde tamamlanan söz konusu dönüşümde inanç ve ahlakî ilkelerin etkisi büyük olmuştur. Cahiliye döneminin atadan görme, sathî tanrı inancının aksine hayatın her alanı ve anını aktif bir şekilde etkileme ve yönlendirme niteliğine sahip olan İslam inancı, müminlerin duygu, düşünce ve davranışlarında dengeli ve dürüst olmalarını sağlamış ve dolayısıyla ticarî hayat için oluşturulan emin ortamda iş ve işlemlerin güven içinde yürütülmesini sağlamıştır. Aynı şekilde cahiliyede bilinmesine rağmen özümsemeyen, İslam'la birlikte mümin kimliğinin temel unsurları arasına giren ahlakî erdemler ticarî hayatın, Müslümanlar arasında çoğu zaman hukukî müeyyideye ihtiyaç bırakmadan âdilâne bir şekilde sürdürülmesinde önemli derecede etkili olmuştur.